

דבר תורה פרשת מקץ/שבת חנוכה תשע"א -- גדעון רמז 4.12.2010

בשבת זו קשה לשאת דבר תורה מקורי. מצד אחד פרשת השבוע מכילה את אחת הפנינים הספרותיות של המקרא, שיאו של סיפור יוסף ואחיו, שכבר העסיק את גדולי התרבות היהודית והכללית, ולחדש אחריהם אין הרבה. איזבלה ואני מודעים לכך במיוחד כי עסקנו בחודשים האחרונים במחקר המשיק לתחום הפסיכואנליזה, לרבות חקר החלומות. מאידך גיסא על החנוכה, חג האורים, איזהו נאור ומה משמעות ההתייונות בימינו כבר חיויתי את דעתי בשנה שעברה – למורת רוחם של מקצת החברים. איני רוצה לא לחזור על עצמי ולא לעורר שוב מחלוקת, למרות שהשאלות האלו רק התחדדו מאז.

ובכן, חשבתי, אנסה למצוא קשר ענייני בין פרשת מקץ, שהלוח מחייב כי תיקרא כמעט תמיד בחנוכה, לבין החג עצמו. מתברר שגם בכך אין מקוריות רבה, אבל מקצת הקישורים שכבר נעשו הם דחוקים למדי – למשל הדרוש על הפסוק הראשון בפרשה "ויהי מקץ שנתיים ימים" על דרך הנוטריקון: מקץ שנתיים = ראשי תיבות - שמאל גרות תדליק, ימין מזוזה.

מה שלא מצאתי לא היה מפתיע במיוחד, מאחר שהכיוון שחיפשתי סותר את המגמה המסורתית לראות ביוסף צדיק ולכן מקביל, אם בכלל, לחשמונאים ולא למתיוונים. אבל מקריאת הפרשה בלי ההתניה המוקדמת הזו, יראה לנו יוסף דווקא כמתיוון של זמנו, המתאים את עצמו לתרבות השלטת של סביבתו – לפחות למראית עין, אך לכאורה מתוך כוונה שכך יהיה לצמיתות. אילו היתה, לדוגמה, כוונתו מלכתחילה לרכוש את המעמד הרם במצרים כדי לסייע למשפחת אביו בבוא הרעב שאותו צפה – הרי לא היה ממתין שיעקב ישלח את האחים אליו אלא היה יוזם את הקשר בעצמו, ואנו היינו מפסידים סיפור נפלא.

עברתי איפוא על הפרשה תוך חיפוש סימנים מובהקים להתייונות או להתמצרות מצד יוסף. בכמה היבטים הוא הצליח בכשרונו הדיפלומטי להתחמק מן הבעיה. בכך הוא נהנה מעזרתו של פרעה – שאגב למרות כל נסיונות המדרש להציגו כבר כאן כרשע יוצא בהחלט טוב מן הפרשה הזו.

הוא ידע כי מביאים לפניו עברי המסוגל לספק את השירות הנחוי, ולכן לא לחץ עליו בנקודה רגישה. שניהם משתמשים רק במונח הגברי "אלהים" בלי לפרש באיזה אל מדובר וכך מצליחים לעקוף מוקש שהיה יכול לסכל את שיתוף הפעולה ביניהם למטרה טובה ורצויה לשניהם ולמצרים כולה, וזו בהחלט דוגמה הראויה לחיקוי.

אבל בנקודות אחרות יוסף כן מקבל עליו את מנהגי המצרים, ונראה לי כי הדבר היה קשה לפרשנות המסורתית. למשל: כאשר פרעה מריץ אותו מן הבור, נאמר "ויגלח ויחלף שמלותיו ויבוא אל פרעה." הגילוח עדיין לא נאסר בתורה, אבל אבותינו היו מגודלי זקן. רש"י מסתפק בהערה הלקוחה מבראשית רבה: "ויגלח -- מפני כבוד המלכות." אבן עזרא, המרבה להסתמך על הדקדוק, מסיק בקיצור האופייני לו: "ויגלח – המגלח," כלומר מישהו אחר גילח את יוסף וזו לא היתה יוזמתו. שתי ההצעות סבירות בהחלט: ליוסף היה לפחות ספק פיקוח נפש לנהוג כמצופה ממנו.

אבל אותו מדרש רבה מתעלם בהמשך מגילוחו של יוסף. כאשר אחיו מובאים לפניו, "ויכר יוסף את אחיו והם לא הכירוהו." אחד ההסברים לכך – זה המיוחס ל"רבנן," כלומר דעת הרוב במחלוקת עם ר' לוי – הוא שהוא ראה אותם לאחרונה מזוקנים כפי שהיו בעת מכירתו, ואילו הם זכרו אותו כנער בלי חתימת זקן ולכן לא הכירו אותו כעת – משמע, כבר היה לו זקן. נכון שעברו שבע שנים לפחות מאז הגילוח ההוא ביציאה מן הבור, אבל ספק אם יוסף שינה ממנהגו – ורק לרבנן קשה היה לדמות צדיק מגולח.

סבירות יותר, אבל ממניע דומה, הן הפרשנויות לגביע הכסף אשר יוסף אמור "לנחש" באמצעותו, דבר הגובל בכישוף אם לא עבודה זרה. בכמה הזדמנויות מציגים המדרשים את יוסף כמעמיד פנים שהוא רואה בגביע את פרטי ייחוסם של האחים, כאשר באמת הוא כבר יודע אותם. כלומר אין הוא נוהג כאחד החרטומים.

אבל בלי ספק הנקודה הכאובה ביותר לחז"ל היתה נישואי יוסף עם אסנת בת פוטי פרע כהן און, במצוותו הפוליטית במובהק של פרעה שרצה מן הסתם לגיטימציה למינוי המשנה הזר הזה, ועוד מהעברים שהמצרים מתעבים עד כדי סירוב לאכול בחברתם. בעיני הפרשנות היהודית, לעומת זאת, נישואין עם נכריות הם שהיו מתועבים, בין אם "כהן און" הוא כומר לעבודה זרה ובין אם בפקיד בכיר בעיר און, בין אם מדובר בפוטיפר אדוניו לשעבר של יוסף ובין אם דמות אחרת – וכל הוריאציות האלה נידונות.

השידוך הוא בעייתי אפילו יותר מנישואי משה עם ציפורה בת יתרו כהן מדין. שהרי שני בניהם של יוסף ואסנת היו לאבות שבטים בישראל, מה שלכאורה מטיל פגם בכל בניהם של שבטים אלה – כולל, למשל, מקור שמי שלי, גדעון בן שבט מנשה.

במקצת המדרשים בפרשה בני יוסף מוצגים כשלוחיו לטיפול באחיו, ומנשה בפרט מוצג במידה רבה כבריון אם לא רשע (שבעים מגיבורי פרעה אינם מצליחים לאסור את שמעון, ומנשה מתגבר עליו במכה אחת). אולי זה קשור במוצאו של מנשה, אם כי סביר יותר שיש נטיה להצדיק את העדפת אפרים על פניו בברכת יעקב.

אבל יש גם מגמה הפוכה, ובה אני רוצה להתמקד כי היא הביאה ליצירת שתי אגדות מופלאות. שתי האגדות גם סותרות זו את זו, וגם אין להן שום אחיזה בפשט הכתוב – אבל שתיהן כל כך יפות, ומייצגות עניינים כל כך אקטואליים, שראוי ליחד להן כמה דקות. אני מתכוון לאגדות שנתקמו סביב אסנת כדי להכשיר אותה וכך את צאצאיה.

אחת האגדות האלה חוזרת עד לתרגום יונתן, המוסיף לאחר שמה של אסנת "שילדה דינה בת יעקב." היום לא היינו רואים בחיוב נישואי אדם עם אחייניתו, אבל אין זו קירבה אסורה על פי התורה ולכן במסגרת הרעיונית שבה נוצרה האגדה זהו זיווג ככל זיווג אחר. מה שבעיני מעורר התפעלות הוא כי מדובר בפרי הריונה של דינה מן האונס של שכם בן חמור. ממשיך פרקי דרבי אליעזר: ואמרו בני ישראל להורגה, שאמרה [וכנראה הכוונה לדינה]: עכשו יאמרו בכל הארץ שיש בית זנות באהלי יעקב. הביא [יעקב] שרץ של זהב, שם הקדש כתוב בו, ותלה על צוארה [של אסנת] ושילחה והלכה."

כלומר בני יעקב עמדו לבצע מה שמכונה בימינו רצח על כבוד המשפחה, ויעקב מנע בידם. אמנם יעקב, כדרכו, לא היה צדיק גמור ולא אימץ את הנכדה הזו לחיק המשפחה, אבל לפחות חס על חייה. ומה עלה בגורל הילדה? "הכל צפוי לפני הקב"ה וירד מיכאל המלאך, והורידה למצרים לבית פוטיפרע והיתה אשתו של פוטיפרע עקרה וגדלה עמה כבת."

אני אסיר תודה למרים סמואל שליקטה את קטעי האגדות בשביל ספר קרוב על נשים נסותרות בתנ"ך. ביחד הן טוות סביב אסנת סיפור שגם הוא בבואה של סיפור משה בתיבה:

"יצא פוטיפר לטייל עם נעריו והגיעו עד לחומה, שמע פוטיפר קול בכיית ילוד, אמר אל עבדיו: הביאו לי את הילד הזה, וראה פוטיפר את הטס [השרץ ששם יעקב על צווארה כבר זוכה כאן לכינוי מכובד יותר]... ואמר: בת גדולים היא, הוליכוה לביתי, והביאו לה מינקת, ובעבור שגידלה נקראת בתו." עוד לקח מבורך שאימוץ, בין מעשי ובין רשמי, תקף כמו הורות ביולוגית.

אסנת גם מתוארת כמי שהצילה את יוסף ממות כאשר גילתה לפוטיפר את האמת על נסיון הפיתוי של אימה המאמצת. לאחר שיוסף עולה לגדולה ובצאתו לחוצות כל בנות מצרים ממטירות עליו מתנות, לה אין מה לזרוק חוץ מן הקמיע שקיבלה מיעקב. היא מסכנת כך את האוצר היחיד שלה, וכך יוסף מכיר את מוצאה ומוכן לשאתה. אחר-כך היא מפייסת בין יוסף לבין יעקב, המסרב תחילה לברך את אפרים ומנשה. היא המטפלת ביעקב לעת זקנה, ומזעיקה את יוסף כשמצבו מחמיר.

ובכן נוצרה כאן יש מאין דמות עגולה, שלמה ומפורטת, המתרוממת מעל למניעים המיושנים של זמנה ונשמעת לנו מודרנית להפליא, מה שמעיד בהחלט לטובה על הדרשנים שיצרו אותה. יש עוד ועוד, ורק אזכיר מדרש אחד נוסף שמחזיר אותנו לפרשת השבוע: "ותרב משאת בנימין" – מפני שאסנת הוסיפה לו על מה שנתן יוסף.

והנה במקביל למחזור האגדות על אסנת כבת דינה התפתחה מערכת אחרת, ואף הפכה למגילת אסנת ויוסף שבין הספרים החיצוניים. למדתי עליה ממאמר של יוסף קלוזנר באנציקלופדיה העברית, המביא נימוקים משכנעים כי למרות שהמגילה הזו שרדה רק ביוונית ועוד שפות לוועזיות, מקורה הוא יהודי.

כאן אסנת היא אכן בתו של כהן און, בת אצולה מצרית לכל דבר, שבן פרעה מבקש לשאתה אבל דווקא אביה, שהתרשם מסגולותיו של יוסף, מעדיף את השידוך עמו. אסנת משתכנעת כשהיא רואה את יופיו של יוסף, אבל הוא נרתע מנישואין עם נכריה. לבסוף מתקבלת תחינתה להתגייר – אנאכרוניזם כמובן במונחי תקופת האבות, ולכן זהו גיור עצמי רוחני מלווה בניפוץ אלילים כדוגמת אברהם, וכמו שרה גם אליה מופיע מלאך ומשנה את שמה מאסנת למנוס "כי אליך ינוסו אנשים רבים ועמים רבים."

החלק הפחות נעים במגילה, כמו במגילת אסתר, הוא שפיכות דמים גם מצד הטובים -- במלחמה שמתלקחת בין בני השפחות, המגויסים ע"י בן פרעה, ובני האימהות, התומכים ביוסף. הסוף הוא שלא רק בן פרעה אלא גם פרעה עצמו מת, ויוסף מולך על מצרים (מדוע בניו אינם מולכים אחריו, מה שהיה אולי מונע את העבדות ויציאת מצרים? נו, כדבר הפתרון לחידה הארמנית הידועה: שיהיה יותר מעניין).

העיקר בעיני הוא כי אמנם מתוך רצון לשמור על טהרתם הישראלית של בני יוסף ושבטיהם, נוצרה כאן דמות מופת של גיורת המצטרפת מרצונה ובכל ליבה לעם ישראל ומוכיחה אחר כך נאמנות והקרבה – משמע, הפעם בבואה של מגילת רות. חשוב מזה, מאחר שהאגדה נוצרה כדי להכשיר שבטים צאצאי גיורת, היא נמצאת מטיפה שיש לקבל גרים כישראל לכל דבר ולא להטיל שום דופי בהם או בצאצאיהם.

דמותה של אסנת – או ליתר דיוק שתי הדמויות המקבילות שלה – מעבירות אם כן מסרים של פתיחות וסובלנות אם כלפי נפגעות תקיפה מינית וילדיהן, אם כלפי זרים המצטרפים אלינו ממניעים טהורים. ולבסוף, לא פעם כבר ציינתי לשבח את עמנו קשה העורף דווקא על כך שהמרה את פי המדברים בשם אלהים ונהג נכונה על פי נטיית לבו. מאחר שאגדות נרקמות לפי רוח זמנן, הרי זה מלבב להיווכח שוב ושוב כי בין אבותינו היה ביקוש לדמויות-מופת של נשים מעבר למעטות שנכנסו בדורות קודמים לקאנון המקראי ומעבר לתפקיד שהועידה ההלכה לנשים.

לכך שמעתי השבוע כמה פעמים גם דוגמה הקשורה ישירות לחנוכה: צירופה האנאכרוניסטי של יהודית למכבים בין גיבורי המלחמה של החג הזה, ואף ציונו של ראש חורש טבת החל בחנוכה כחג הבנות -- "עיד אל בנאת" – לכבודה בכמה מקהילות המזרח. אבל את זה כבר אשאיר לשנה אחרת.